

Ümit Kurt: 'Antep'e Gazilik unvanı veren savaş, Ermenilerin geri dönmesini imkânsız kılanın mücadelesiydi'

Posted on 15/02/2015

Emre Can Dağlıoğlu: 1915'ten öncesinde, Ermenilerle diğer gruplar arasında tırmanan bir gerginlikten bahsedebilir miyiz?

Ümit Kurt: En azından 19. yüzyılın son çeyreğine kadar Antep'te Ermeniler ve diğer Müslüman topluluklar arasında göreceli de olsa 'uyumlu' bir arada yaşayabilme pratiklerinden bahsetmek mümkün. Ancak yine bu dönemde, Ermenilerin bilhassa ekonomi ve eğitim gibi alanlarda göstermiş oldukları ilerlemenin karşısında Türk-Müslüman grupların yerinde sayması, aynı coğrafyada yaşayan iki farklı topluluk arasında belirgin fay hatlarının oluşmasına sebep oldu. Aynı zamanda, ekonomide bir hayli yol kat eden Ermeni cemaatinin bunu siyasete tahvil adına birtakım talepleri olduğunu görüyoruz. Sonuçta, tüccar ve sermayedar sınıfının; doktorların, eczacıların, zanaatkârların, meslek erbaplarının neredeyse tamamının mensubu, şehirde 20'nin üzerinde okulu ve 1 Ortodoks, 1 Katolik ve 3 Protestan olmak üzere 5 kilisesi bulunan organize ve gelişmiş bir cemaatten söz ediyoruz. Müslüman toplulukların Ermenilerin bu 'üstünlüğünü' kabullenmeme ve bu duruma içerlenme hali göreceli 'uyumlu birlikteliğin' bozulmasına neden oldu.

- Bu bozulma ne zaman başladı?

Özellikle Ermenilerin ticari bakımından ayrıcalıklı bir statüye kavuşması bu 'içerleme' ruh halinin giderek kıskançlığa evrilmesine kapı araladı ve ilişkiler çatışmacı bir niteliğe büründü diyebiliriz. Söz konusu şiddet ilk önce Kasım 1895'te kuvveden fille çıktı. Bu

dönemde yaşanan katliamlarının Antep'in bütün ticari faaliyetlerinin döndüğü pazar yerinde olmadı da ekonomik motivasyon anlamında hiç şaşırtıcı değil. Bu kitlesel şiddet deneyimi yaşayan Ermeniler, II. Meşrutiyet'le birlikte silahlanmaya başladılar Antep'te. Özellikle Taşnaktsutyun'un önderliğinde siyaseten daha örgütlü bir toplum haline geldiler. 1909 Nisan'ında Adana'da başlayıp Dört Yol, Osmaniye, Düzce ve Kilis'a kadar sıçrayan Ermeni katliamlarının bir benzeri Antep'te yaşanmaması da bu sayede oldu.

- Antep'te 1915'teki tehcir ne zaman başladı?

Antep Ermenilerinin tehcir edilmesi süreci Anadolu'nun diğer vilayetlerinde yaşayan Ermenilere göre oldukça geç bir tarihte başlıyor: 30 Temmuz-1 Ağustos 1915. Ama Antep, bu tarihe kadar bilhassa Zeytun, Maraş, Sivas, Elbistan, Gürün ve Furnuz gibi bölgelerden sürgün edilen Ermeniler için bir çeşit transit bölge. Ermeniler, burada bulunan Akçakoyun ve Katma tren istasyonlarından Halep'e gönderiliyorlar. Dolayısıyla Antepli Ermenilerin yaşanacaklardan haberleri var. Zaten 3 Mayıs 1915'te, Antep'e 300 kişilik bir Ermeni sürgün konvoyu gelir. Tamamı kadınlar ve çocuklardan oluşan ve Zeytun'dan gelen bu sürgünler Antep'ten 15 dakika uzaklıkta bulunan ve Kavaklık olarak bilinen bir alanda bekletilirler. Sürgünlerin şehre doğru yaklaşması veya onlara yardım etmek için jandarmalara rüşvet ödemek gerekir. Gece olduğunda burada bekletilen sürgünler saldırılara maruz kalır ve sahip oldukları varlıklar talan edilir, soyulur. Temmuz ayının son haftasına kadar şehre gelmeye devam eden bu konvoylara yönelik saldırıları ise Nisan 1915'in sonunda şehre gelen Teşkilat-ı Mahsusa'nın gedikli ve rütbeli üyelerinden ve çetebaşlarından Ali Bey organize eder.

- Neden Antep'te böyle bir gecikme yaşanıyor?

Antep'in Temmuz sonuna kadar tehcir edilecek bölgelere dâhil olmamasında, Antep Mutasarrıfı Şükrü Bey ve kazanın askeri komutanı Hilmi Bey'in bu karara karşı olmalarının payı var. Zaten bu tablo da bize, soykırım sürecinde merkez ile yerel idareciler arasında

mutlak bir uyum olmadığını açıkça gösteriyor. İdarecilerin bu tutumuna rağmen, özellikle şehrin ileri gelenlerinden Ali Cenani ve Fadıl Beylerin Mart 1915'ten itibaren Ermeniler aleyhine çalışmalar yapmaya ve merkezi sürgün konusunda ikna etmeye yönelik müthiş çabaları var. İstanbul'a telgraflar göndererek hükümete "Ermenilerin burada camilere saldırmak, Türkleri öldürmek, kadınlara tecavüz etmek ve Türklere ait evleri yakıp yıkıp, talan etmek için hazırlıklar" yaptıklarına dair telgraflar çekiyorlar. Bunun üzerine Bahriye Nazırı Cemal Paşa, yardımcısı Fahri Paşa'yı durumu yerinde tetkik etmesi bölgeye gönderiyor ve telgraflarda geçen olayları doğrulayacak hiçbir delile rastlanmadığı raporunu veriyor.

- Temmuz ayında neden tehcir kararı veriliyor?

Temmuz ayının sonuna doğru, İttihat ve Terakki'nin Halep Katip-i Mesulü Cemal Bey Antep'e geliyor. Zaten Antep'e gönderilmesindeki amaç da, Antep'in tanınmış ve muteber kişilerini İstanbul'un Antep'teki Ermenilerin sürgün emrini alması için rica etmeleri hususunda ikna etmek. Bu çabalar sonuç veriyor ve 29 Temmuz'da İstanbul tehcir emrini alıyor. Şehirde toplanan İttihatçılar, hemen Antep'ten gönderilecek ilk Ermenilerin listesi hazırlıyorlar. Bu sırada, Antep Ermenilerinin tehcir edilmesine direnen Mutasarrıf Şükrü Bey ve askeri komutan Hilmi Bey istifa ediyorlar. 30 Temmuz'da sürgün emri kazanın tellahı tarafından duyuruluyor. 1, 4, 8, 11, 13 Ağustos 1915'te içinde büyük ölçüde Antepli Gregoryen Ermenilerin bulunduğu toplam 6 konvoy sürgün ediliyor. Bunları Eylül 1915'te Katolik Ermeniler ve Aralık 1915'te de Protestan Ermenilerin tehciri takip ediyor.

- Antep'te yerel eşrafın katkısı olmaksızın bir soykırımdan bahsedebilir miyiz?

Antep'te, yereldeki idari, politik ve sivil aktörlerin Ermenilerin sürgün edilmesi adına merkezi idareden çok daha cevval ve işgüzar bir biçimde hareket ettiklerini görüyoruz. Burada bilhassa iki yerel aktörden bahsetmek isterim. Bunlardan bir tanesi Antep Mebusu ve Antep İttihat ve Terakki Cemiyeti kurucusu, üyesi ve reisi olan Ali Cenani; bir diğeri ise

Ermenilerin tehcir edilmesine her daim karşı çıkan ve karar alındıktan sonra istifasını veren Antep mutasarrıfı Şükrü Bey'in yerine atanan Ahmed Bey. Ali Cenani ve Ahmed Bey, hem Antep Ermenilerinin topyekûn tehcir edilmesi sürecinde aktif rol alıyorlar, hem de toplumun büyük bir kesimini bu sürece dâhil ediyor ve bölgedeki yerel unsurları harekete geçiriyorlar. Antep Ermenilerinin sürgün edilmesinden sonra da, geride bırakmak zorunda kaldıkları mal, mülk ve bütün servetin el değiştirilmesi ve talan edilmesi sürecinde de en önde yer alıyorlar. Özellikle Ahmed Bey, yerel aktörleri Ermenilerden kalan malların ve mülklerin kendilerinin olacağı garantisini ile bu sürece dahil ediyor. 15 bine yakın Ermeni'nin mallarına el koymak amacıyla bir yürütme komitesi bile oluşturuluyor. Bu komiteyi temsilen şehrin ileri gelenlerinden Dabbağ Kimâzâde, Nuribeyoğlu Kadir ve Hacıhalilzâde Zeki, Der Zor'a gidiyorlar ve mallarına konmak istedikleri Antep Ermenilerinin gerçekten içinde buldukları koşulların onların Antep'e geri dönmesini ve hayatta kalmalarını imkânsız kılacağını kendi gözleriyle görüp emin olmak istiyorlar. Der Zor'dan döndükten sonra ise mal paylaşımını hızlandırıyorlar.

- 1915'in ardından Antep'e geri dönebilen Ermeniler var mı?

1918 sonu 1919 başı itibariyle sürgünden sağ kurtulabilen Antep Ermenilerinin bölgeye geri döndüklerini görüyoruz. Ancak dönmeyenler de var. Antep'e dönenler arasında Antepli olmayan Ermenilerde de mevcut. Bilhassa Sivas, Kayseri ve Erzurumlu Ermenilerin de Antep'i daha güvenli buldukları için buraya yerleştiklerini görüyoruz. Şimdi Antep ilk önce İngilizler tarafından işgale uğruyor. 17 Aralık 1918'de İngiliz kuvvetleri Antep'e geliyor. 23 Ocak 1919'da işgal kuvvetlerinin başındaki General McAndrew, Ermenilerin tehciri ve mallarının talan edilmesine aktif olarak katıldıkları ve bu süreçte halkı galeyana getirdikleri gerekçesiyle Antep'te yerel memurlardan Muhasebeci Nesim, Defter-i Hakani Memuru Eyüp Sabri, Evkaf Memuru Hakkı, Antep İttihat ve Terakki Cemiyeti İkinci Reisi Taşçızade Abdullah, Antep Haberleri gazetesi sahiplerinden Kahyazade Hüseyin Cemil Göğüş, Mennanzade Mustafa, İmamzade Mustafa, İncözade Hasan, Patpatzade M. Bahtiyar ve Urfa'dan gelen Dişikırkoğlu Hulusi gibi şehrin önde gelen bazı elitlerini tutuklatıyor.

Hatta yargılanmaları yapılanaya kadar Mısır'a sürgüne gönderiyor.

- Bu dönemde, Ermenilere mülk iadesi oluyor mu?

Antep'e geri dönen Ermenilere İngilizler eliyle evleri ve mülkleri iade edilmeye başlıyorlar. Zaten bu dönemde, İttihat ve Terakki hükümetinin çıkarmış olduğu Ermenilere ait taşınır ve taşınmaz malların tasfiyesini düzenleyen emval-i metruke kanunları iptal ediliyor ve malların iadesi sürecine ilişkin birtakım hukuki mevzuat da yapılmaya başlanıyor. Buna karşılık, Antep Heyet-i Temsiliye ve İslam Cemiyeti gibi 'işgal karşıtı' iki örgüt ortaya çıkıyor. Bu örgütler etrafında şekillenen direniş hareketine üye olan birçok kişi, Ermenilerin sürgün edilmesi sürecine dâhil olmuş ve Ermenilerden kalan birçok gayrimenkul mal ve mülke sahip olmuş Antep'in tanınmış yerel elitleriydi. Fakat İngilizler, bu süreci ağırdan alınca, İngilizlere karşı çok örgütlü ve silahlı bir direnişin olmadığını görüyoruz. Hatta Antepliler'in İngilizlerin işgalinden memnun oldukları bile söylenebilir. Antepliler için esas işgal Kasım 1919'da başlar, çünkü İngiliz işgal kuvvetlerinin yerini alan Fransız askeri kuvvetlerinin arasında Ermenilerden müteşekkil bir tabur asker vardır. Ermenilerin şehre ayak basmasıyla birlikte Ermeniler ve Müslümanlar arasında gerilim tırmanmaya başlar. Zira işgal güçleri Antepliler için artık Ermenilerdir. Ayrıca İngilizlerin ağırdan aldığı mülklerin iadesi işini Fransız işgal kuvvetleri hızlandırır.

- Kurtuluş Savaşı'nın sembol şehirlerinden biri olan Antep'in bu direnişi esasen Ermenilere karşıdır diyebilir miyiz?

Ermenilerin şehre gelişiyle, örgütlü bir grup ve bu gruba destek olan yerel eşraf Ermenilerin sürgünü sırasında elde ettikleri mülklerin ve servetin bu şekilde ellerinden gideceğini anlıyor elbette ki. Bu sebeple, Anadolu'da baş gösteren millici kuvvetlere maddi ve lojistik destek vermeye ve Antep'te silahlı ve örgütlü bir direnişe karar veriyorlar. Halbuki söz konusu yerel eşraf, o ana kadar millici kuvvetlere desteğini esirgiliyor ve hatta İngiliz işgalinden memnun bir tavır sergiliyor. Dolayısıyla resmi tarihyazımının Antep-Fransız harbi

olarak anlattığı ve Antep'e Gazilik unvanı veren bir kahramanlık destanı olarak sunulan savaşın özü, aslında Antep'ten Ermenilerin artık bir daha dönmesini imkânsız kılmak; Antep'ten Ermeni varlığını ortadan kaldırmak saikiyle verilen bir 'mücadele'dir.

- Cumhuriyet kurulduktan sonra Ermeni Soykırımı'na dâhil olan isimlere ne oluyor?

Antep'te Ermenilerin sürgünü ve imhasına aktif olarak katılan isimlerin birçoğu Antep'in önde gelen yerel eşrafına mensup kişiler zaten. Bu kişilere ilave olarak, Antep'in diğer askeri ve sivil memur/bürokrat kadrosu ve son olarak sivil halk bu eylemlerde fail olarak yer alıyorlar. Yani faillerin çoğunun üst sınıflardan isimler olduğunu söyleyebiliriz. Cumhuriyet'le birlikte de ya bu konumlarını koruyorlar ya da daha da yükseliyorlar. Örneğin daha önce de ismini zikrettiğim Ali Cenani, 1915-1921 arası bütün süreçlerde yer alırken, 'Milli Mücadele' dönemi başladığında ve Büyük Millet Meclisi kurulduğunda mebus oluyor. Cumhuriyet kurulduktan sonra da Mustafa Kemal'e oldukça yakın biri olarak Meclis'teki yerini koruyor ve 1924'teki hükümetin Ticaret Bakanı oluyor. Hâlbuki biliyoruz ki, kendisi aynı zamanda Malta sürgünlerindendi. Aynı şekilde taltif edilen isimlerden bir diğeri de Mehmet Yasin Sani Kutluğ. Yasin Bey, Antep Ermenilerin sürgünü döneminde konvoyların başındaki kişi. Görevi, Antepli Ermenilerinden müteşekkil sürgün konvoylarını Akçakoyun Tren İstasyonu'na kadar güvenli bir şekilde getirmek. Ancak kendisi, yol boyunca Ermenilerin maruz kaldığı bütün katliam, talan, hırsızlık, cinayet ve tecavüz eylemlerine seyirci kalıyor. Soykırımında Antep'ten ailesi ile birlikte sürgün edilen ve 2 yıllık sürgün hayatını günlüğüne not eden Krikor Boğaryan günlüğünde Yasin Bey'den hassaten bahseder. Onun elindeki kırbaçıyla sürgünleri nasıl dövdüğünü; Akçakoyun İstasyonu'ndan tren vagonlarına yerleştirilen Ermenilerin eşyalarını nasıl ele geçirdiğini anlatır. İşte bu Yasin Bey, 1921'de Büyük Millet Meclisi'nde Antep mebusu olarak yer almıştır. Yine Cumhuriyet kurulduktan sonra da Meclis'te ilk dönemde Antep Mebusu olarak bulunmuş ve ayrıca El Cezire İstiklal Mahkemeliği üyeliği de yapmıştır.

- Ermeni mülkleri de bu taltifin parçası olarak kullanıldı mı?

Ermenilerin 1921-22'de Antep'i tamamen terk etmeleriyle birlikte, onlardan kalan evler, tarlalar, arsalar ve diğer gayrimenkul mülkler çok cüzi miktarlarla satılır. Daha doğrusu, Antep'teki Ermenilere ve Fransızlara karşı verilen mücadelede yararlılık gösterenlere, semt kumandanlarına ve harbe iştirak edenlere verilir. Hatta bu harbe katılıp, savaşan, mücadele eden ve kendini bu anlamda gerçekten 'Antepli' olarak gören bazı yerel unsurlar ile harbin başında Antep'i terk eden ve hiçbir yararlılık göstermeyip, Ermeniler ve Fransızlar şehri boşalttıktan sonra gelip Ermenilerden kalan mal ve mülklere konan diğer eşraf arasında çatışmalar ortaya çıkar. Açık bir mal-mülk kavgası yaşanır yani ve neredeyse 1919-1921 arasındaki bütün bir yerel Antep tarihini bu minvalde okumak mümkündür.

- Mülklerin üzerine konulmasına rağmen, bir yandan da meşruiyet arayışı mı devam ediyor?

Bu arayış, devamlı olarak var. İttihat ve Terakki Partisi, Ermenileri şu veya bu nedenlerle buldukları yerlerden sürmüş; sürerken de mallarınıza biz bakacağız ve değerlerinin karşılığını yeni yerleşim yerlerinde size teslim edeceğiz sözünü veriyor. Çıkarılan tüm kanun ve kararnamelerde, malların asıl sahiplerinin Ermeniler olduğu ve devletin sadece onlar adına idare işini üstlendiği tekrar ediyor ve ama sonra da, bu kanun ve kararnameler, Ermenilerin Anadolu'daki varlıklarını ortadan kaldırmak için kullanılıyor. Cumhuriyet döneminde de aynı uygulama devam ediyor. İmzalanan uluslararası antlaşmalarla, Ermenilerin geride kalan malları üzerinde hakkı olduğu tekrar ediliyor; 6 Ağustos 1924 itibarıyla mallarının başında olacaklara mallarının geri verileceği sözü veriliyor. Sonra da Türkiye'nin etrafı bir kale gibi örülüyor, sınırlar kapatılıyor ve içeriye tek bir Ermeni dahi sokulmuyor. İçeri alınmayan Ermeniler ise "firari ve mütegayyip" ilan ediliyor ve mallarına el koyma sürecine devam ediliyor. Tüm bunlar yapılırken, "Ermenilerin mallar üzerinde hiçbir hakkı yoktur" denmemiş, denememiş. Hem Ermenilerin malları üzerinde hakları olduğu kanunla tekrar edilmiş, hem de aynı kanunlar, malların veya karşılıklarının sahiplerine verilmemesi için kullanılmış. Çünkü hedef, Anadolu'da Ermeni varlığını tümüyle ortadan kaldırmak ve dolayısıyla, söz konusu olan bir hukuk operasyonu.

- Cumhuriyet rejiminin soykırımı bu derece sahiplenmesinin sebebi nedir?

Bir önceki sorunun cevabında anlattığım sürecin çok açık bir hırsızlık olduğunu söylemeye gerek var mı? Türkiye'nin 1915 konusunda bu denli gürültü koparmasının altında bu basit gerçek var. Öldürme ve imhadan bağımsız, Ermenilerin mallarının üstüne yattığının, onları kanunsuz olarak "iç ettiğinin" bilincinde olan devlet, gürültü kopartarak gerçeğin üstünü örtmek istiyor. Çünkü 1915'in nasıl adlandırılacağından bağımsız, ortada ciddi bir ayıbın olduğunun farkında. Gürültüyü azalttığı an, Ermenilere gasp edilmiş mallarını ve/veya karşılıklarını vermek zorunda olduğunun bilincinde. Tüm bunların niçin yaşandığı, bir devletin ve toplumun kendisini niçin böylesi utanılacak bir duruma soktuğunun elbette bir nedeni, bir açıklaması var. Osmanlı ve onu takip eden Cumhuriyet rejimleri, Hristiyanların varlığını kendi geleceği için bir tehdit olarak görmüş ve tüm siyasetini, Hristiyanların Anadolu'daki izlerinin silinmesi üzerine oturtmuş. Hristiyanların yokluğunu, kendisinin varlık şartı olarak görüyor. Talat Paşa'nın, Ermeni varlığının "vücudunu ortadan kaldırmak" sözlerinde en özlü ifadesini bulan bu tutum, tüm bir Osmanlı ve Cumhuriyet döneminde Ermeni mallarına yönelik izlenen politikanın ana ruhunu bize verir. Ermenilere yönelik çıkartılan tüm kanun ve kararnamelerin özü, onların Anadolu topraklarındaki izlerini silmek ve yeniden vücut bulmalarını engellemeye yönelik. Bu hedefe ulaşabilmek için, Ermenilerin fiziki olarak imha edilmeleri belki gerekliydi ama yeterli değildi. Bu fiziksel imha kadar ve belki ondan daha da önemli olan, hukuk sisteminin kullanılmasıydı Hukuk, özellikle de Emval-i Metruke Kanunları, Ermenilerin ekonomik varlığını ortadan kaldırmanın, onların izlerinin Anadolu'dan silinmesinin en önemli aracı. Bu anlamda, Cumhuriyet rejiminin, bir halkın varlığını ortadan kaldırmayı amaçlayan hukuk sistemi üzerinde yükseldiğini, bu hukuku içselleştirdiğini söylemek gerekir.

Kürt Cemil Köne: Bir kurtarıcının hikâyesi

- Soykırım sırasında karara direnen bürokratlardan bahsettiniz, fakat onlar, tehciye karşı

istifa ediyorlar. Direnen ve Ermenileri kurtaran başka örnekler var mı Antep'te?

I. Dünya Savaşı sırasında Birecik'te görev alan Kürt Cemil Köne Bahri isimli bir asker, bu anlamda çok önemli bir rol oynar. Birecik'te ordunun hizmetinde kullanılmak üzere Fırat'ın öbür yakasını geçilmesini sağlayan sallarin yapımı amacıyla kurulan deniz işletme atölyesinin yöneticisi olarak görev yapar. Köne, Birecik'ten geçen Ermeni sürgünlere elinden gelen yardımı yapar. Ermeni sürgünleri, idare ettiği gemi işletme atölyesinde çalıştırmak üzere işçi, usta olarak kaydettirir. Yüzlerce Antepli Ermeni sürgünü, bu atölyeye işçi ve zanaatkâr olarak alır ve bu sürgünlerin Fırat'ın öbür yakasına geçmesini engeller. Antepli sürgünler, Köne sayesinde aileleri ile birlikte Fırat'ın kıyısında çadırlar kurarak ve Köne'nin idare ettiği bu atölyede çalışarak, sürgün edilmekten ve mutlak bir ölümden kurtulurlar. Ayrıca yoksulluk ve açlık içinde olan Ermeni ailelerine Kızılay ve Kızıllaç'ın sayesinde gıda, kıyafet, giyecek ve ilaç dağıtılmasını sağlar. Aynı zamanda, kaçak Ermeni askerlerine, kölelere, ihtiyarlara, kadınlara ve yetimlere yardım eder. Köne'yi tarihsel olarak ilginç kılan olaylardan birisi de kendisinin Antepli bir papaz olan ve Ağustos 1915'te Antep'ten ailesi ile birlikte sürgün edilip, 1916 yazında vefat eden Garabed Gullizian'ın kızı olan Dikranuhi ile olan evliliği. Dikranuhi, Antep'te 1915 Ağustos'unun ilk günü başlayan Ermeni sürgününde annesi ve kız kardeşi ile birlikte önce Cerablus'a (yeni adıyla Karkamış) tehcir edilir. Kız kardeşi sürgün sırasındaki insanlık dışı uygulamalara dayanamayarak burada vefat eder. Kız kardeşinin ölümünden sonra annesi ile yalnız başına kalan Dikranuhi, sürgün sırasında tanıştığı Cemil Köne ile evlenir. Cemil Köne, o sırada Osmanlı ordusunda mülazımevvel rütbesinde görev yapmaktadır. Dikranuhi Gülezya ile Cemil Köne'nin evliliğinden 2'si kız 2'si erkek olmak üzere 4 çocukları dünyaya gelir. Birinci Cihan Harbi bittikten sonra, kocası ile birlikte kendi rızasıyla ve inancını hiçbir biçimde değiştirmeden Halep'e yerleşir ve geç yaşına kadar orada yaşar.

Kaynak: agos.com.tr